

СЪВРЕМЕННИ МЕТОДИ ЗА ПРОУЧВАНЕ,
СИСТЕМАТИЗИРАНЕ И ПРЕЗЕНТИРАНЕ НА
КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ

(НА БАЗАТА НА АРХИВИТЕ НА ПРОФ. АСЕН ВАСИЛИЕВ
И ПРОФ. АТАНАС ШАРЕНКОВ, СЪХРАНЯВАНИ
В ЦЕНТЪРА ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ
„ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“ КЪМ СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“)

ПРОБЛЕМИ И НАСОКИ В ПРОУЧВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО ОТ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ИВАНКА ГЕРГОВА

Институт за изследване на изкуствата при БАН

Българското художествено наследство от епохата на Възраждането се проучва, макар и с различна интензивност, вече близо век и половина и е натрупана огромна библиография, която обема повече от 160 страници. Направено е много, за съжаление тук няма възможност да се проследят всички перипетии в този процес, постепенните натрупвания, пристрастията и методологическите лутания. Само ще спомена имената на учените, направили много за откриването и изследването на българското изкуство от Възраждането: Богдан Филев, Андрей Протич, Никола Мавродинов, Васил Захариев, Атанас Божков, Вера Динова-Русева. Сред тези имена се откроява с неимоверния си принос и размах Асен Василиев, без преувеличение гигантска фигура, чието значение като учен надхвърля националните ни граници.

Този семинар е посветен на опазването на културното ни наследство и на това, което ние като теоретици можем да направим – документацията, дигитализацията, запазване на спомена за едно физически застрашено богатство на нацията. При отсъствие на държавна стратегия и законодателство в тази област и ускорения процес на деструкция и, което е не-по малко опасно, на непрофесионална намеса за опазване или реставрация и възстановяване, дейността по документиране е особено наложителна и важна.

Преди години в Института за изкуствознание (както се наричаше тогава) подготвихме многотомна история на българското изкуство, която не можа да бъде отпечатана поради финансови причини. След това, тези, които бяхме писали тома за Възраждане си дадохме сметка, че е било рано за обобщения, защото „базата данни“ за възрожденското ни изкуство, с която разполагаме, е твърде бедна. Има големи територии от страната, в които не е стъпвал крак на изкуствовед, или ако е стъпвал, няма документация или тя е недостъпна. Архивът на НКН, както всички знаем, е в окаяно състояние и трудно достъпен. Дигитализацията му би била твърде полезна, както и дигитализацията на фотоархива на Института за изследване на изкуствата при БАН и на други фотоархиви, включително и частни.

От какво има нужда нашата наука за изкуството от Възраждането? От

системни теренни проучвания на паметници по цялата ни територия. От проучване на всички митрополитски сбирки, на музейните сбирки, на колекции на някои художествени галерии, на частни колекции. Всяка от тези дейности би била изправена пред специфични трудности, липса на финасиране и на разбиране и съдействие от страна на църковни власти и държавни структури. Огромен непроучен ресурс съществува в Българския исторически архив и в други държавни архиви, където се съхраняват ценни документи за паметници и творци, както и техни произведения. Поради спецификата на възрожденското ни изкуство много е важно и да се направи подробен опис на запазените в църкви, манастири, библиотеки и други сбирки старопечатни книги и особено тези с гравюри.

Наред с това, че не сме документирали паметниците на наша територия, трябва да се има предвид, че произведения на български строители, зографи, резбари, златари са разпръснати по Балканите и нямаме дори бегла представа за техния обем и значение.

Но да видим какво е направено и какво предстои в чисто изследователското поле. От края на 80-те години на миналия век започна един нов период, в който се случиха промени, както във всички области. Официалните идеологически постановки на дългия следвоенен „атеистичен“ период в историята на България отпаднаха, без да бъдат заменени с нови. Още известно време, докато бяха живи авторите - идеолози на „реалистичния“ и „светски“ характер на възрожденското ни изкуство, продължиха да поддържат в публикациите си своите предишни възгледи. Постепенно настъпи смяна на поколенията учени и на посоките и методите на научното търсене. Попълването на знанията за паметници и майстори е една от главните насоки на усилията и в този последен период и публикациите са многобройни. Особеност на изследванията е излизането извън съвременните граници на България – в резултат на колективни или индивидуални проекти са издирени и изследвани произведения на български зографи в Унгария, Сърбия, Македония и Гърция. Контактите с колеги от съседните страни водят и до пробуждане на техния интерес към български възрожденски майстори и до откриване на нови произведения извън нашата страна.

Това, което заслужава специално да се спомене, е появата на нови подходи: формулиране на принципи на атрибуционния метод и прилагането им, търсене на различни сведения за социалното битие на майсторите, за да се проникне по-адекватно в особеностите на творбите. Едни от най-добрите постижения от последните двадесетина години са свързани с иконографски проучвания и с въпросите на връзките на българското изкуство от XVIII и XIX векове с европейското изкуство. Може би за пръв път в българската научна литература произведенията на църковната живопис от Възраждането се третират така, както се прави в медиевистиката – като част от един сложен комплекс, подчинен на идеите и целите на богослужението, тясно обвързани с определени текстове. Десетки публикации започнаха да очертават една непозната преди това картина на обогатяване с теми, сюжети и цикли на църковната ни живопис. При търсене на източниците на тези непознати преди това, а и неизследвани изображения

обикновено се стига до графичен образец – гравюра в печатна книга или щампа. Графиката като медиатор е изследвана и като източник на особености в иконографията, и като свързващо звено с изкуството на Европа. За някои от новите редки теми не е открит образец и се допуска самостоятелно илюстриране на текст, което е свидетелство за виталността на късносредновековното православно изкуство в неговата заключителна фаза. Новото разбиране на изкуството, създавано за църквата е в рязко противоречие със старите постановки за упадък и вътрешно саморазрушаване на православно изкуство през Възраждането. Много важна новост е и анализът на изображението като част от богослужебен ритуал, търсенето на функцията му в този ритуал. „Изображение и култ“ може да се нарече друго изследователско направление, новаторско за българската историография, което би могло да се определи като особено перспективно. В последните години се възражда интересът към общо взето пренебрегваните в миналото паметници, преди това назовавани „примитив“ или „наив“. При това не само към стиловете им особености, но и към тематичното им и иконографско своеобразие и новаторство.

Промяната в изследователските нагласи се отрази негативно спрямо светските форми на изкуството от периода на Възраждането, сред които отделни автори поддържат интереса си предимно към портрета.

Накрая бих формулирала своето мнение за бъдещите посоки на развитие на нашата наука за изкуството от Възраждането, или по-точно какви са нерешените въпроси. Впрочем списъкът на нерешени въпроси е твърде дълъг. Например въпреки голямата историография и дългото разискване, не са решени ключови въпроси като периодизация на възрожденското изкуство или обхватът на понятията „школа“ и „център“.

Най-дълготраен е интересът към персоналиите и изследването на отделни личности има най-дълга традиция. Асен Василиев направи извънредно много за изясняване имената на майстори строители, резбари и зографи, за техни подписани или неподписани творби, факти от техния жизнен път. Сравнително малко или почти нищо се знае за личностите на гравьори или например златари. Малко са монографиите за отделни творци. Би могло да се каже, че всички те са непълни, или вече остарели. Извънредно талантиливи и дори емблематични личности все още не са предизвикали специален интерес. Като Димитър Молеров от Банско, Йоаникий папа Витанов от Трявна, Никола Одринчанин, преселен в Пловдив, поп Петър от Шипка и редица други. В огромното море от написано за отделни творци или творби се срещат много грешки, които чакат да бъдат коригирани. Особено много проблеми има в случаите на използване на легенди за определяне име на автор на определено произведение, както и опитите за атрибуции на анонимни произведения. Струва ми се, че напредък в тази област ще се постигне с издирване, изследване и публикуване на нови извори, каквито чакат да бъдат открити в частни сбирки и в държавните ни архиви. Извънредна полза за всякакъв вид бъдещи изследвания би имало, ако известните документи, отнасящи се до църкви, манастири и творци се съберат и публикуват заедно в един справочник. Разбира се, без пълни теренни проучвания в страната всяко знание ще е приблизително.

Много е написано за отделни църкви и манастири, за тяхната история, архитектура, украса. Но научни монографии и тук са голяма рядкост. Повечето посветени специално на отделна църква или манастир публикации са или научно-популярни, или албуми с кратък текст, или с краеведски характер. В тях изобилстват грешки, непълноти, произволни съждения и легендарни сведения, представяни за проверени факти. Изключенията са твърде редки.

Изследванията на възрожденската живопис са извънредно многобройни. Общо взето преобладават публикации, които преставят описателно паметници, без намерения за анализ, освен понякога атрибуционни въпроси. Важни са опитите за изясняване на промените в иконографската програма на монументалната живопис, обусловени от новия характер на архитектурта и други, идейни фактори. Една от характерните черти на живописата през Възраждането е обогатеният с теми и образи репертоар и променената иконография на някои традиционни изображения. Въпросите за произхода на новостите в тематика и иконография са на дневен ред в последните десетилетия, както и механизмите за проникването им. Това е свързано с контактите на възрожденските майстори, с моделите, до които имат достъп, с трансформациите, които моделите претърпяват и накрая – причините за „отварянето“ на живописата. С натрупването на изследвания в тази област в последно време назрява необходимостта и от едно обобщение. Нова е тенденцията за изследване на култовите измерения на иконата и за нейните функции. Все още много възможности има за проучване на домашната икона, на иконите за монашеска килия, на иконографията, смисъла и функцията на сборните икони.

Рисунките на възрожденските майстори са също перспективна сфера на изследване. Все още не всички запазени рисунки са публикувани, а за проучването на тяхната функция и роля в творческия процес е направено твърде малко.

При графиката изследването е в съвсем начална фаза и в последните десетилетия е в застой. Редица същностни въпроси около характера и значението на старата графика не са дори подхванати, и това е обща липса на внимание или желание за решението им, не само в българската научна литература, а и в чуждата. Например: за функциите на различните видове щампи; за произхода на „манастирските“ щампи и връзката им с печатните проскинитарии; за избора на сюжети при „хартиените икони“, за живописните (и графичните) им модели; за вариантите при еднотипните щампи; за „реставрациите“ на клишетата. Почесто изследваните проблеми за графиката като медиатор и модел също далеч не са изчерпани.

Църковната дърворезба е традиционно особено ценена и внимателно проучвана и тук е направено много. Но например почти нищо не е направено за изследване на проскинитарии, амвони, архиерейски тронове, кивории над Светия престол - за тяхната функция, конструкция, украса, еволюция. Общ недостатък на досегашните изследвания е изолирането на българските паметници от естествения им контекст – познават се предимно паметници от Македония и Света гора. Както във всички други области незнанието

води до погрешни твърдения и обобщения, които безкритично се приемат и мултиплицират. Едно от тях е например „вярването“, че ако в един иконостас или църковен мебел има резбовани човешки фигури и сцени, то той е изпълнен от дебърски резбари, или принадлежи на дебърската резбарска школа, което съвсем не е точно.

Проучването на каменните релефи е също в застой, поне в изкуствоведските кръгове, тъй като някои етнографи продължават да издирват и публикуват оброчни и надгробни паметници. Публикувани са фотографии от доста голям брой възрожденски релефи от различни обекти. Но, за разлика от дърворезбата например, въпросите за авторството на релефите почти не са засягани. Знаят се малко каменоделски центрове, в които е изработвана специфична продукция. Както въпросите за авторството, така и тези за стиловата специфика на възрожденската каменна пластика не са изяснени. Не е дори очертана огромната амплитуда в пластическото изграждане – от близост до „елитните“ примери на църковната живопис и иконостасна дърворезба, до съвършено плоските и силно стилизирани образи-знаци, сродни с пастирската дърворезба. Каква е природата на това изкуство, до колко има връзка с по-стари традиции, до колко е свързано с народното (фолклорно) изкуство и култура, има ли основание да се търсят в образите езически реликти, както е правено? Какъв е смисълът на релефите, каква е функцията им – всички тези въпроси са отворени. За по-доброто разбиране на спецификата на каменната пластика от Възраждането е необходимо да се съберат и изследват редките примери от предходните 2-3 века, но и да се имат предвид синхронните прояви в околните балкански територии, тема, която е напълно непозната за нашето изкуствознание до сега.

В областта на църковните утвари и везба стегнатото обобщение на богатия материал, направено от Е. Генова („Църковните приложни изкуства от 15-19 в. в България“, С., 2004) като че ли не оставя много за понататъшни изследвания. Разбира се, винаги има и още нещо. Предполагам, че в църковните и митрополитски ризници и в музеи, дори в частни колекции има все още непознати произведения, които могат да обогатят представите. Не всички златарски центрове са еднакво добре проучени. Перспективи има и при изследване на иконографията и моделите на фигуралните изображения в църковните утвари, както и поставянето на произведенията, създадени от български майстори на балкански фон. Би било полезно да се „провери“ какво е съотношението на местна и вносна продукция при различните видове предмети. Определен интерес представляват произведенията създавани за частна светска употреба.

Напоследък е позамрял интересът към ерминиите, а тяхното пълно събиране и паралелно изследване може да даде много за разбиране на характера на нашето изкуство, създавано през Възраждането.

Ще приключа с няколко констатации.

С изучаване на възрожденското ни изкуство днес се занимават, системно или епизодично, само десетина изкуствоведи. Основен проблем е липсата на нови „попълнения“. Сред студентите интересът към тази област е нищожен. Така академичната наука за изкуството на Възраждането ни по принуда остава

със силно стеснен диапазон и неясно бъдеще. Впрочем това се отнася изобщо до академичната наука, където младите учени са „изчезващ вид“.

Друга тревожна констатация. Публикациите с научен характер като че ли остават изолирани в тесните среди на няколко „посветени“ колеги и читатели. Дори най-скорошни публикации на автори от провинцията, отнасящи се до проблематика, свързана с възрожденското изкуство цитират основно Асен Василиев (ако го познават). Така има неограничен простор за мултиплициране на фактологични грешки и остарели идеи. Освен това – нашите изследвания (има предвид академичната наука) в повечето случаи остават непознати и за колегите от чужбина, за които биха били от полза. „Елитарната“ ни изолация е опасна и напълно обезмисля усилията ни.